

اعجاز اقتصادی قرآن کریم

سید مفید حسینی کوهساری
عضو هیات علمی جامعه المصطفی العالمیه

چکیده

اعجاز علمی قرآن، آموزه‌ها یا نظام‌هایی از آموزه‌های اقتصادی قرآنی است که بشر الی الابد نتواند بدون بهره‌گیری از دین به آن سطح برسد به نحوی که این نظام‌ها قابل دسترسی برای بشر نبوده و بلکه قابل تحدی نیز باشد. البته برخی اعجاز اقتصادی را وجود قوانین و مفاهیم اقتصادی در قرآن قرن‌ها قبل از تدوین علم اقتصاد و نوعی رازگویی علمی آیات قرآن یا اخبار غیبی آیات قرآن پیرامون مفاهیم اقتصادی دانسته‌اند. اعجاز اقتصادی می‌تواند از منظر درون یا برون قرآنی بررسی شود. مطالعه اعجاز قرآن در تحول آفرینی در اقتصاد صدر اسلام یا اعجاز اقتصادی قرآن در مطالعه تطبیقی با آموزه‌های اقتصادی سایر ادیان از مصادیق رویکرد برون قرآنی است. اعجاز اقتصادی با محوریت آموزه‌ها و اعجاز با محوریت نظام اقتصادی قرآن از دیگر گونه‌های مطالعاتی این موضوع است. معارف قرآنی در هر کدام از قلمروهای عمده اقتصادی اسلام، از قبیل جهان‌بینی اقتصاد قرآنی، ایدئولوژی اقتصاد قرآنی، فلسفه اقتصاد قرآنی، مبانی ارزشی اقتصاد قرآنی، سازوکارهای اقتصاد قرآنی و ... به تنهایی می‌تواند موضوعی برای تحقیق اعجاز اقتصادی و باشد. به نظر می‌رسد بدون ملاحظه این نگاه تفکیکی به قلمروهای متنوع اقتصاد قرآنی بحث از اعجاز ناتمام باشد. تحقیق در ادامه به بررسی سه کتاب مرتبط با اعجاز اقتصادی قرآن و بیان نقاط ضعف و قوت آنها می‌پردازد که عبارتند از کتاب اعجاز اقتصادی للقرآن الکریم اثر دکتر رفیق یونس المصری، کتاب الاعجاز الاقتصادية فی القرآن الکریم «دراسة تاصيلية تطبيقية» اثر «دکتر اسامه السید عبدالسمیع»، استاد دانشکده شریعت و قانون دانشگاه الازهر مصر و کتاب المنظومة المعرفية لآيات الربا فی القرآن الکریم «نموذج للاعجاز القرآنی فی المجال الاقتصادي» اثر «دکتر رفعت السید العوضی».

واژه های کلیدی: قرآن - اعجاز اقتصادی

مقدمه

قرآن کریم مشتمل بر معارف گوناگون در حوزه‌های مختلف اعتقادی، اخلاقی و عملی است و در ساحت‌های متعددی از جمله فرهنگ، سیاست، اقتصاد، اجتماع، تربیت و ... آموزه‌ها و معارفی را برای سعادت انسان‌ها به ارمغان آورده است. بدون تردید بخش قابل توجهی از آیات قرآن به پدیده‌های هستی و دستگیری انسان‌ها در تدبیر امور آنها اختصاص یافته و سعادت دنیا و آخرت آنان را تضمین نموده است (سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ناصر رفیعی محمدی، مرکز جهانی علوم اسلامی، قم، 1386، چاپ اول، ص 14). از گذشته تا به امروز مفسران و دانشمندان اسلامی در ابعاد متنوع تفسیر علمی، اظهار نظر کرده و تلاش کرده‌اند تا به مدد کشفیات و یافته‌های علمی به تفسیر آیات قرآن بپردازند. تفسیر علمی که در میان اندیشمندان اسلامی با موافقت‌ها و مخالفت‌هایی مواجه شده است، امروزه دغدغه ذهنی بسیاری از متفکران را به خود جلب کرده و روز به روز به علاقه‌مندان آن افزوده می‌شود. آن چه در سال‌های اخیر به دامنه مباحث علم و دین افزوده است موضوع اعجاز علمی قرآن است که به ویژه به عرصه اقتصاد نیز کشیده شده و مدعی است نه تنها قرآن حاوی مطالب علمی می‌باشد بلکه این معارف قابل تحدی و اعجاز آمیز است.

مفهوم‌شناسی اعجاز

واژه‌ی معجزه از مصدر اعجاز مشتق از ریشه‌ی ثلاثی مجرد عجز است که به معنای درماندگی، ناتوانی و نیز انتهای هر چیز است¹ اعجاز در اصطلاح علم کلام و تفسیر، کار شگفت و امری خارق عادت است که پیامبران الهی به رغم قوانین عادی و جاری طبیعت به منظور اثبات ادعای رسالت خدایی خویش انجام می‌دهند. اموری که آدمیان عادی از انجام مانند آن در مانده‌اند.² در مجموع تعاریف و ویژگی‌های یاد شده برای معجزه در کلام اندیشمندان و بزرگانی هم چون جلال الدین سیوطی³، تغتازانی⁴، فخررازی⁵، علامه حلی⁶، خواجه نصیرالدین طوسی⁷، علامه بلاغی⁸، آیت الله خویی⁹، می‌توان نتیجه گرفت که در تحقق معجزه 6 شرط لازم است:

به خواست و عنایت خدا صورت گیرد.

به دست مدعی نبوت آشکار شود.

به گونه‌ای باشد که نشانه صدق ادعای پیامبر باشد.

خارق عادت باشد.

دیگران از انجام آن عاجز باشند و قابل تعلیم و تعلم نباشد.

همراه تجدی بوده و از معارضه سلام بماند.¹⁰

به عبارت دیگر در معجزه سه حیثیت وجود دارد.

اول: جهت معجزه‌گر: باید مدعی منصب الهی و تحدی کننده باشد و هدف او هم اثبات امر محال نباشد.

دوم: جهت معجزه: باید خارق عادت بوده و گواه صدق ادعا باشد و از امور شر هم نباشد.

سوم: جهت مخاطبان معجزه: باید از آوردن مثل آن معجزه ناتوان باشند.

قلمرو تحدی قرآن

مبارزه طلبی قرآن، 3 نوع شمول دارد:

شمول افرادی: یعنی اگر همه افراد جمع شوند نمی‌توانند مثل قرآن بیاورند و شامل همه افراد موجود انسان‌ها و جن‌ها و حتی آیندگان می‌شود.¹¹

¹. مقایسیس اللغة، ابن فارس، ج 4، ص 232.

². معجزه شناسی، سعیدی روشن، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، پاییز 1379، ص 18.

³. الاتقان، ص 38.

⁴. شرح المقاصد، ج 5، ص 61.

⁵. تلخیص المحصل، ص 350.

⁶. ارشاد الطالبین، ص 306.

⁷. کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، ص 275.

⁸. الاء الرحمان فی تفسیر القرآن، ص 3.

⁹. البیان فی تفسیر القرآن، ص 43.

¹⁰. اعجاز قرآن از دیدگاه مستشرقان، رئیس اعظم شاهد، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، چاپ اول، زمستان 86، ص 51.

¹¹. اسراء، 88.

شمول زمانی: یعنی این دعوت و تحدی از صدر اسلام شروع شده و همیشه تا قیامت ادامه دارد.¹²
شمول احوالی: یعنی در هیچ حالی و در هیچ زمینه‌ای نمی‌توانید مثل قرآن بیاورید. علامه طباطبایی و آیت الله معرفت معتقدند تمامی ابعاد قرآن معجزه است ولی با اختلاف مخاطبان متفاوت است برای مثال قرآن معجزه ادبی برای ادیبان، معجزه سیاسی برای سیاستمداران و معجزه حکمت برای حکیمان است.¹³ آیت الله خوبی نیز همه ابعاد را نشانه اعجاز قرآن می‌داند اما آن را منحصر به مخاطبیان عرب یا اهل فن و علم خاص نمی‌کند.¹⁴

مفهوم اعجاز علمی قرآن:

برای اعجاز علمی قرآن آیاتی تعریف ذیل ذکر شده است:
رازگویی علمی آیات قرآن به این معنی که مطلبی علمی را که قبل از نزول آیه کسی از آن اطلاع نداشته قرآن بیان نماید به طوری که مدت‌ها بعد از نزول آیه مطلب علمی کشف شود و این مسأله علمی طوری باشد که با وسایل عادی که در اختیار بشر عصر نزول بوده قابل اکتساب نباشد.

اخبار غیبی آیات قرآن به این مفهوم که در هنگام نزول آیه کسی از آن اطلاع نداشته باشد و پس از خبر دان قرآن همان محقق شود.¹⁵

همانگونه که در هر دو تعریف فوق مشاهده می‌شود همه ویژگی‌های تعریف اعجاز که در قسمت قبلی مقاله بدان اشاره شد در تعریف اعجاز علمی ملاحظه نشده و تعبیر اعجاز علمی بر دو تعریف فوق مسامحی به نظر می‌رسد. شاید بتوان تعریف سومی از اعجاز علمی قرآن بیان نمود و آن اینکه آموزه‌هایی که بشر الی الابد نتواند بدون بهره‌گیری از این به آن سطح برسد. به نظر می‌رسد تعریف چهارمی نیز قابل تعریف باشد و آن اینکه قرآن حاوی نظام‌هایی از آموزه‌ها است که این نظام‌ها قابل دسترسی برای بشر نبوده و بلکه قابل تحدی نیز می‌باشد.

از چهار تعریف فوق، دقیق‌ترین تعریف در اعجاز علمی قرآن در حوزه علوم انسانی، تعریف چهارم است چرا که نگاه جامع و دقیق اسلام نسبت به انسان و ابعاد وجودی انسان که مبتنی بر علم و حکمت الهی نسبت به ظرفیت‌ها و ویژگی‌های حیثیات انسانی است مستلزم طراحی بهترین الگوی جامع سعادت آفرین در حوزه‌های مختلف اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، تربیتی و ... است. این مجموعه نظام‌مند علاوه بر اینکه نشان دهند و حیانی و الهی بودن آموزه‌های قرآنی و اسلامی است می‌تواند به عنوان معجزه قرآنی نیز ارائه گردیده و بدان تحدی صورت پذیرد. اگرچه باز هم این شبهه وجود خواهد داشت که معجزه بودن یک مسأله با قرآنی بودن معجزه و انتساب آن به تحدی‌های قرآنی متفاوت بوده و به فرض نقض شدن تحدی مزبور، تحدی ناپذیری قرآن در جای خود باقی خواهد ماند.

از دیگر وجوه قابل اشراب در تعریف اعجاز علمی قرآن، کارآمدی نظریه‌ها و آموزه‌های قرآنی در نظام عمل و تحقق است. یعنی علاوه بر اینکه آموزه‌های قرآن در مقام نظر و تئوری و طراحی قابلیت تحدی دارد، کارآمدی این نظریه‌ها نسبت به سایر نظریه‌ها و مکاتب فکری قابل بررسی و مقایسه و احتمالاً قابل تحدی باشد.

¹². بقره، 24.

¹³. تفسیر المیزان، ج 1، ص 57، التمهید فی علوم القرآن، محمد هادی معرفت، ج 4، ص 134.

¹⁴. البیان فی تفسیر القرآن، ص 43-91.

¹⁵. پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی، انتشارات کتاب مبین، چاپ اول، 1380، ج 1، ص 85.

علامه طباطبایی و آیت الله معرفت و آیت الله خویی در میان وجوه اعجاز قرآن را مشتمل بودن قرآن بر اسرار آفرینش و ابعاد علمی می‌دانند. دیگرانی چون مصطفی صادق رافعی¹⁶ و رشید رضا¹⁷ به همین امر معتقد بوده و اندیشمندانی مثل احمد حنفی، محمد عبده، کواکبی، طنطاوی، محمد ابوزهره، به اعجاز علمی تصریح کرده‌اند. جناب آقای رضایی اصفهانی هم در کتاب پژوهشی در اعجاز علمی قرآن با ذکر نظر تعدادی از اندیشمندان به همین نظر معتقد گردیده است.¹⁸

اگر چه وجوه مختلفی برای اعجاز قرآن یاد شده است اما به نظر می‌رسد معجزه اصطلاحی که علاوه بر خارق العاده بوده بایستی همراه با تحدی باشد تنها در بعد بیانی و ادبی قرآن است چرا که آنچه مورد تحدی قرآن است آوردن مانند قرآن¹⁹، ده سوره از قرآن²⁰، یا یک سوره از قرآن²¹ است.

و مجموعه جنبه‌های اعجاز قرآن در کنار جنبه ادبی قابل بررسی است. قرآن از همگان خواسته محتوای عالی، قوانین متقن معارف محکم، براهین بلند، خبرهای غیبی، اسرار علمی و ... را در قالب الفاظی با این درجه از فصاحت و بلاغت و سبک و اسلوبی چنین پرجاذبه ارائه کنند. برخی معتقدند تنها یک بعد علمی که بعدها دانشمندان به آن رسیده‌اند نمی‌تواند فارغ از سایر ابعاد و به صورت استقلالی مورد تحدی و معجزه محسوب شود اگرچه نشان دهنده نزول قرآن از جانب خداست.²²

بدون تردید انطباق اخبار علمی قرآن با یافته‌ها و اکتشافات علمی جدید بدون ابزار و وسایل لازم از فردی امی و درس ناخوانده آن هم صد سال قبل از دستیابی بشر به آن مطالب نشانه عظمت، ابهت و جایگاه رفیع قرآن است. این پیش‌گویی یا رازگویی علمی مبین نزول قرآن از جانب خداست و هرگز بشر عادی بدون ابزار علمی نمی‌تواند چنین اخباری را ارائه نماید اما این امر به معنای معجزه بودن (همراه با قید تحدی) نیست.

به همین دلیل عمده مصادیق شمرده شده اعجاز را به تسامح می‌توان اعجاز نامید چرا که باید از برخی ویژگی‌های اعجاز قرآن از جمله ویژگی تحدی بودن تغافل کرد و خارق عادت بودن و انتساب این معارف بلند به خداوند متعال را مبنا قرار داده و اعجاز علمی و به طبع آن اعجاز اقتصادی را نیز پذیرفت.

مفهوم اعجاز اقتصادی قرآن

با توجه به مباحث گذشته از اعجاز علمی چند تعریف از اعجاز اقتصادی قابل تصویر است:

می‌توان مقصود از اعجاز اقتصادی قرآن را وجود قوانین و مفاهیم اقتصادی در قرآن قرن‌ها قبل از تدوین علم اقتصاد و نوعی رازگویی علمی آیات قرآن دانست به این معنی که مطلبی علمی را که قبل از نزول آیه کسی از آن اطلاع نداشته قرآن بیان نماید به طوری که مدت‌ها بعد از نزول آیه مطلب علمی کشف شود و این مسأله علمی طوری باشد که با وسایل عادی که در اختیار بشر عصر نزول بوده قابل اکتساب نباشد.

آموزه‌هایی اقتصادی که بشر الی الابد نتواند بدون بهره‌گیری از دین به آن سطح برسد و تضمین کننده سعادت دنیوی و اخروی بشر باشد.

¹⁶. الاعجاز القرآن و البلاغة النبویة، ص 105.

¹⁷. المنار، ص 102، ج 2.

¹⁸. پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ص 76-77.

¹⁹. طور، 34/33.

²⁰. هود، 13 و 14.

²¹. بقره، 23.

²². سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، دکتر ناصر رفیعی محمدی، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، چاپ اول، 1386، ص 45-48.

قرآن حاوی نظام‌هایی از آموزه‌های اقتصادی فرهنگی سیاسی است که این نظام‌ها قابل دسترسی برای بشر نبوده و بلکه قابل تحدی نیز می باشد.

گونه‌های اعجاز اقتصادی قرآن

اعجاز درون قرآنی و اعجاز برون قرآنی اقتصادی

در اعجاز درون قرآنی اقتصادی آموزه‌ها و نظام‌های اقتصادی قرآن در محدوده آیات قرآن و سوره‌ها و تمامی قرآن بررسی می‌شود اما در اعجاز اقتصادی برون قرآنی این نکته بررسی می‌شود که آیا کلیت معارف اقتصادی قرآن از نگاهی بیرونی حاوی اعجاز هست یا خیر؟ به عنوان نمونه در اعجاز قرآن برون قرآنی دو مصداق ذکر می‌شود:

الف) تأثیر قرآن بر تحولات اقتصادی و اجتماعی صدر اسلام و تغییراتی که نسبت به اقتصاد دوران جاهلیت به همراه داشته است می‌تواند به عنوان یکی از مصادیق اعجاز قرآن مورد بررسی قرار بگیرد. در این فرض ادعا می‌شود آنچه مفاهیم و آموزه‌های قرآنی در تغییرات جهان بینی و ایدئولوژی مسلمانان صدر اسلام و به تبع آن تحولاتی که در نظام تولید، توزیع، مصرف، نظام مالیاتی، نقش و جایگاه حکومت در صدر اسلام، نظارت و کنترل اقتصادی، قانون‌گذاری و تعیین ضوابط، گسترش و توسعه اقتصاد بخش خصوصی و تعاونی افزایش مشارکت، تجهیز بهینه منابع انسانی، تجهیز منابع مالی و سرمایه‌گذاری... به وقوع پیوست به شکلی اعجاز‌گونه وضعیت اقتصادی مسلمانان را در خلال کمتر از 4 دهه به استانداردهای بسیار قابل قبولی ارتقاء داد. این مسأله اگر چه با تعبیر اعجاز اقتصادی کمتر مورد توجه قرار گرفته است اما از محتوای ادبیات بسیاری از اندیشمندانی که پیرامون اقتصاد صدر اسلام قلم زده‌اند این معنا فهمیده شده و از کارآمدی فوق العاده اقتصاد صدر اسلام دفاع نموده‌اند.

ب) نظام اقتصادی قرآن می‌تواند با آموزه‌ها و نظام اقتصادی سایر ادیان آسمانی مقایسه شده و علاوه بر اینکه از انجام این مفاهیم به وحدت همه‌ی ادیان می‌توان رسید بلکه از قدرت و انجام و جامعیت بیشتر آموزه‌های قرآنی می‌توان به برتری و کمال دین اسلام نسبت به سایر ادیان رسید و از همین مقوله اقتصادی به جایگاه والای قرآن و احتمال به اعجاز قرآن پی برد. این مقایسه بین دین اسلام و سایر ادیان بزرگ از جمله بودا، کتوسیوس، شینتوئیسم و ... نیز قابل تصور است.

اعجاز اقتصادی قرآن در گزاره‌های انشایی و اخباری

بخشی از آموزه‌ها و نظام‌های اقتصادی قرآن از سنخ گزاره‌ای و آموزه‌های انشایی است که حاوی بایدها و نبایدها و یا هنجارها و ارزش‌هاست. عمده معارف مرتبط با چهار حوزه ایدئولوژی اقتصاددانی، مبانی و اهداف نظام اقتصادی قرآنی، گزاره‌ای اقتصادی دستوری و نظام فقهی، حقوقی اقتصاد قرآنی در این فضا قابل تصویر است. و از سوی دیگر بخش دیگر معارف قرآنی ناظر به گزاره‌های اخباری یا همان گزاره‌های ناظر به هست‌ها و نیست‌ها و تبیین واقعیت‌های اقتصادی است. اغلب معارف مرتبط با حوزه جهان‌بینی اقتصاد قرآنی، فلسفه اقتصاد قرآنی، گزاره‌های اقتصادی اثباتی قرآنی و نیز تبیین ساختارهای اقتصادی در این بخش جای می‌گیرد. تبیین و تدقیق حوزه‌های فوق و اثبات آنها مجال دیگری می‌طلبند اما آنچه فعلاً در این مقال قابل ذکر است آن است که اجمال هم در بخش گزاره‌های اثباتی و هم گزاره‌های انشایی معارف فراوان قابل ذکر وجود دارد که می‌تواند محل بحث در اعجاز اقتصادی قرآن بوده و نگاه استقلالی به هر کدام می‌تواند عرصه‌های نوینی را برای محققان فراهم نماید.²³

²³. مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، پرفسور خورشید احمد، مقاله دکتر انس زرقاء، ص 27-20، روش‌شناسی مطالعات اقتصاد اسلامی، با تأکید بر مطالعات قرآنی،

سید مفید حسینی، قرآن و علم، مرکز تحقیقات قرآنی المهدی، شماره 4.

اعجاز اقتصادی آموزه‌ها و اعجاز نظام اقتصادی قرآن

در مطالعه معارف اقتصادی قرآن گاه مطالعه و بررسی آموزه‌های اقتصادی قرآن محل بحث و بررسی است همانگونه که بسیاری از تحقیقات انجام شده تاکنون از این منظر به قرآن نگرسته‌اند و حتی عمده تلاش‌های صورت گرفته در خصوص اعجاز اقتصادی قرآن معطوف به تک آموزه‌های قرآن بوده است. در این نگاه، بیشتر از آنکه به پیوندهای بیرونی آیات با یکدیگر توجه شود به محتوای درون آیه توجه شده و تلاش جدی برای یافتن انسجام‌های بین آیات *** صورت نمی‌گیرد. اما در رویکردی دیگر صرفاً به مضامین درون آیه‌ای بسنده نشده و آیات قرآن در مجموعه‌ای نظام‌مند و شبکه‌ای *** و به دنبال انسجام‌های هرچه بیشتر می‌باشد.²⁴

یافتن انسجام‌های درون قرآنی از یک سو منوط به ملاحظه لایه‌های متعدد مفهومی پیرامون هر آیه است. از ارتباطات صدر ذیل آیه تا ارتباط بین آیات قبل و بعد (نگاه سیاق محور) تا ارتباط بین آیات یک سوره (نگاه سوره محور) تا ارتباط بین سوره‌های متقارب و قرین یا گروه‌های سوره‌ای تا ارتباط بین همه سوره‌های قرآن می‌تواند در این مجال محل تأمل باشد.

از سوی دیگر یافتن انسجام‌های درون قرآنی منوط به ملاحظه ارتباطات بین مفاهیم و مضامین در حوزه‌های مختلف معنایی است. این ارتباطات می‌تواند از ارتباط مفاهیم اقتصادی با یکدیگر و ارتباط بین حوزه اقتصاد و حوزه‌های دیگر از قبیل سیاست، فرهنگ، اجتماع، تربیت و ... معنا یابد. وجه کاملاً متعالی این رویکرد یافتن تعامل بین نظامات اجتماعی قرآن و شبکه‌ای دیدن همه نظام‌های قرآنی است. با توضیح مختصر یاد شده معلوم می‌گردد که رویکرد انجام محور رویکردی تعمیق‌پذیر است و در همه لایه‌ها و عمق‌ها خود می‌تواند مفید باشد.

مطالعات اعجاز اقتصادی در هر رویکرد قابل تصور است اما به نظر می‌رسد مجال وسیعی فراروی این دست از مطالعات با رویکرد نظام محور و انسجام محور وجود دارد که امید است محققان راه‌های پیش‌رو را بیمایند.

اعجاز اقتصادی قرآن به اعتبار قلمروهای متعدد اقتصاد

همانگونه که اقتصاد می‌تواند قلمروهای متعددی داشته باشد، قلمروهای متعددی هم برای اقتصاد اسلامی و اقتصاد قرآنی نیز می‌تواند متصور باشد. مطالعه و بررسی اعجاز اقتصادی قرآن با تعاریف قبلی از اعجاز اقتصادی در هر یک از قلمروهای مذکور می‌تواند موضوعی برای تحقیق و بررسی باشد. قلمروهای عمده اقتصادی اسلامی، جهان‌بینی اقتصاد قرآنی، ایدئولوژی اقتصاد قرآنی، فلسفه اقتصاد قرآنی، مبانی ارزشی اقتصاد قرآنی، سازوکارهای اقتصاد قرآنی، قلمروهای فوق با اعمال دقت‌هایی می‌تواند توسعه یا تضيیق یابد اما مهم آن است که بدانیم نوع مطالعه و بررسی هر کدام از عرصه‌های فوق روش‌های خاص خود را داشته و منسجم کردن آن ذهن در هر کدام از این قلمروها، نوآوری‌های بیشتری را می‌تواند به همراه داشته باشد. به نظر می‌رسد عدم تفکیک قلمروی بحث در اقتصاد اسلامی به‌ویژه اقتصاد قرآنی و پراکندگی موضوعات و مباحث، روند توسعه مطالعات اقتصاد قرآنی را کند کرده و امکان ارزیابی و مدیریت مطالعات را ضعیف می‌کند.²⁵

²⁴. اقتصاددان، شهید صدر، ص 308، یدالله دادگر، نگرشی بر اقتصاد اسلامی، انتشارات دانشگاه مفید، ص 81، 87.

²⁵ (مکتب و نظام اقتصادی اسلام، استاد هادی تهرانی، مؤسسه فرهنگی خانه خرد، اول، قم، 1378، ص 44-45، ماهیت ساختار اقتصاد اسلامی، احمد علی یوسفی، مرکز نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، 1379، ص 109-112، مسئله شناخت، مرتضی مطهری، صدرا، ششم، تهران، 1371، ص 1، اقتصادنا، شهید صدر، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، 1375، ص 365، مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، منذر تحف، ترجمه محمد جواد مهدوی، مشهد، آستان قدس، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، 1374، ص 23، نظام‌های اقتصادی حسین نمازی، دانشگاه شهید بهشتی، اول، تهران، 1374، امکان و ضرورت و جایگاه اقتصاد اسلامی با نگرشی تطبیقی بر اقتصاد کلاسیک، علی اصغر هادوی‌نیا، اقتصاد اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی)

اهمیت توجه به قلمروهای مطالعات اقتصاد قرآنی وقتی بیشتر می‌شود که کشف رابطه و نحوه تعامل هر کدام از این قلمروها با یکدیگر خود موضوع مستقلی برای تحقیق و مطالعه می‌تواند باشد. این نوع مطالعه به کشف نظام و شبکه اقتصاد قرآنی بسیار کمک می‌کند.

یک مثال می‌تواند نحوه تعامل و ترابط قلمروهای اقتصاد قرآنی و در عین حال کیفیت ترابط باورها و هست‌ها در اقتصاد اسامی را روشن سازد. در این مثال در عین تفکیک قلمروهای بحث، نحوه ارتباط این قلمروها نشان داده شده که می‌تواند الگویی برای نگاه استقلالی به قلمروهای اقتصاد قرآنی در عین شبکه‌ای دیدن آنها باشد.

توحید افعالی یکی از عناصر «جهان‌بینی اسلامی» از دیدگاه قرآن کریم می‌باشد. مهم‌ترین پیام این عنصر موثریت خداوند است از جلوه‌های مهم موثریت خداوند، تأثیرگذاری در هدایت و کمال بخشی به انسان‌ها در قالب دخالت تشریعی خداوند است. این دخالت در قلمرو ایدئولوژی اسلامی قرار گرفته و با مجموعه‌ای از باورها و نیایدها سامان می‌یابد.

موثریت خداوند در کنار حکمت الهی، انسانی را به منصف ظهور می‌رساند که خلیفه الهی بوده (مبانی فلسفی اقتصاد) و این رو، آزادی محدود یا آزادی همراه با مسئولیت (مبانی ارزشی اقتصاد) و همراهی حق و تکلیف را برای انسان به ارمغان می‌آورد. مبانی فلسفی و ارزشی مزبور زمینه مساعدی را برای طرح نظریه ضرورت تعاون در اقتصاد اسلامی در کنار فرد و دولت فراهم می‌کند. این تربیت و هدایت گاه به صورت فردی و گاه به صورت جمعی پیگیری می‌شود. اعتقاد به آنچه در تعالیم قرآنی که به سامان دادن مبانی فلسفی و ارزشی اقتصاد قرآنی می‌پردازد می‌تواند تأمین کننده بعد فردی این تربیت و هدایت باشد. اما تأکید بر اهمیت نقش دولت به عنوان مهم‌ترین نهادی که اراده جمعی افراد یک اجتماع در آن تبلور یافته است، بعد اجتماعی این تربیت و هدایت را سامان می‌دهد (اقتصاد دستوری؛ مردم دخالت دولت). البته این مهم می‌تواند با تشکیل سازمان‌ها و انجام راه‌کارهای مناسب جهت ایجاد انگیزش داوطلبانه به اجرا در آید. علاوه بر این، دولت طبق اصل «ضمان اعاله» وظیفه دارد در جهت تأمین معیشت مناسب و ایجاد امکانات برای فعالیت‌های اقتصادی آنان حرکت نماید که تمامی این امور خود، نمونه‌هایی از نقش دولت در تحقق سیستم تعاون می‌باشد.²⁶

مطالعه موردی چند تحقیق در اعجاز اقتصادی قرآن

1- کتاب الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم

(دکتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م)

در این کتاب موارد ذیل به عنوان مصادیق اعجاز علمی شمرده شده است:

اصلی‌ترین مشکل اقتصادی از نظر اقتصاددانان کمیابی است اما از نگاه قرآن اصلی‌ترین مشکل ظلم انسان‌ها و کفران نعمت الهی است.²⁷ چرا که «... إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ»²⁸

محمد قطب نیز مشکل اصلی را رفتارهای انسانی مخالف سنت‌های الهی می‌داند.²⁹

²⁶ امکان، ضرورت و جایگاه اقتصاد اسلامی، علی اصغر هادوی‌نیا، اقتصاد اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

²⁷ اقتصادنا ص 347 و 673.

²⁸ ابراهیم، 34.

²⁹ حول التاصيل الاسلامی للعلوم الاجتماعیه ص 142.

اگرچه اصل کمبود و کمیابی در منابع اسلامی پذیرفته شده است و بلکه بدان تصریح شده است «إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ»³⁰، «... قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا»³¹ و این مسأله حتی نزد افراد ثروتمند نیز وجود داشته و خواسته‌های وی بیشتر از منابع و امکانات وی است. اما مشکل اساسی و مبنایی اقتصاد در این نکته نبوده، بلکه در نحوه تعاملات انسانی با امکانات و منابع است.³² تعریف رشید و سفیه و نهی از سفاقت و اسراف و تبذیر و بذل جد و جهد برای مصالح عمومی و دستور به آماده‌سازی و تربیت فرزندان برای رسیدن به جایگاه انسان اقتصادی رشید و دعوت به اصلاح‌گری در اموال و حسن اداره آن و تنها قبل از ظهور علم اقتصاد.³³ اهتمام به سود و منفعت‌طلبی «وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...»³⁴ احسن یعنی اعظم ربحاً، اعجل ربحاً، اعظم ایرادا و اقل کلنه³⁵

اشاره به سیاست حداقل کردن ضرر و خسارت در قرآن

خداوند در آیه سوره کهف «... حَتَّىٰ إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا...»³⁶ اشاره می‌کند که برای جلوگیری از ضرر بیشتر، ضرر کمتر را باید پذیرا شد و در آیه 79 با صراحت بیشتری به این مسأله می‌پردازد «أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينٍ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرْدَتْ أَنْ أَعْيِبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا»³⁷ این اصل در فقه و قواعد فقهی با عناوین مختلفی هم چون «اصلاح المال بافساد بعضه لسلامته باقیه» و «اخف الضررين» و «اهون، الثرين» شناخته می‌شود و در اقتصاد و مدیریت و امور نظامی به سیاست حداقل کردن ضررها معروف است. این اصل به صورت مثابه قابل تطبیق بر اصل حداکثر کردن سود نیز می‌تواند باشد.³⁸ اهتمام ویژه به صبر در تحقق اهداف و آرمان‌ها به ویژه در توسعه و پیشرفت‌های مادی نظریات متعدد اندیشمندان غربی پیرامون توسعه و پیشرفت با ابعاد روان‌شناختی و جامعه‌شناختی انسانی ارتباط کاملی برقرار نکرده لذا در موارد متعددی بدون توجه به ابعاد تربیتی و روحی انسان راهبردها و راه‌کارهایی را مطرح می‌نمایند که متأسفانه به علت همین بی‌توجهی گاه به یأس و ناامیدی و تنبلی و کسلی نیز دامن زده می‌شود. از منظر قرآن، پیشرفت و توسعه نیازمند صبر و تحمل مشقات و سختی‌ها در مسیر پیشرفت و کمال است. البته لازم به ذکر است که صبر از منظر قرآنی، صبر ایجابی و ترک آفرین و واقع‌بینانه است و آفت و مشکلات صبر به معنای منفی را به دنبال ندارد. قرآن صبر را به عنوان یکی از عوامل موفقیت چه در اقتصاد متعارف و چه در اقتصاد علمی به شمار آورده و کم‌توجهی به ابعاد انسانی و اخلاقی اقتصاد را جزء لاینفک سیاست‌های اقتصادی می‌داند. قرآن کریم در کنار دستور به تواصی به حق هبه تواصی به صبر اشاره

³⁰. قمر، 49.

³¹. طلاق، 3.

32 کتاب الاعجاز الاقتصادية للقرآن الكريم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م ص 24 تا 33

33 کتاب الاعجاز الاقتصادية للقرآن الكريم دکتور رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م ص 33-43

34. اسراء، 34.

35 کتاب الاعجاز الاقتصادية للقرآن الكريم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م ص 47-49

³⁶. کهف، 71.

³⁷. کهف، 79.

38 کتاب الاعجاز الاقتصادية للقرآن الكريم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م ص 50-45

می‌کند و راه رسیدن به حق را بدون صبر مسیر نمی‌داند لذا از همگان می‌خواهد تا یکدیگر را در مسیر حق‌طلبی و صبرخواهی کمک و یاری برسانند.³⁹

ناتوانی اقتصاددانان از توجیه علمی و عملی ربا در طول تاریخ

با اینکه ربا در دین اسلام و نیز سایر ادیان آسمانی تحریم گردیده، اما علمای اقتصاد در قرن‌های آخر تلاش کردند تا به نظریه‌های متعدد همانند جبران ریسک، رجحان زمانی، هزینه فرصت، رجحان نقد بر نسیه و... آن را توجیه نمایند در حالی که همه این نظریات ناکافی بوده و در برخی موارد کاملاً مردود است. این امر از اعجاز‌های اقتصادی قرآن کریم است که حقایق آن قابل حذف نبوده و پیش‌بینی‌های آن در خصوص ربا محقق شده است و شاید مشکلات و گرفتاری‌هایی که جهان امروز از آنها رنج می‌برد و موج‌های متعددی که از اضطراب و زلزله و نابودی و هلاکت و جنگ‌ها و فتنه‌ها دنیا را فرا گرفته است ناشی از آزادسازی ربا و دیگر محرمانی باشد که خداوند از آنان پرهیز داده است.⁴⁰

اشاره به اصل ترجیح زمانی در قرآن کریم

خداوند در قرآن کریم در آیات متعددی به فطرت و طبیعت انسانی توجه می‌نماید و از جمله ویژگی‌های آن را در ترجیح زمان حال بر مستقبل و ترجیح نقد بر نسیه می‌داند و به همین منظور خداوند ثواب‌های روز قیامت را چند برابر می‌نماید که تا انسان‌ها در اختیار خود به سمت آینده سوق یافته و زمان حال را صرفاً مدنظر قرار ندهند «إِنَّ هَؤُلَاءِ يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذُرُونَ وَرَاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا»⁴¹ ، «كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ ، وَتَذُرُونَ الْآخِرَةَ...»⁴² ، «وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَثَقَى...»⁴³

این مبنا یعنی ترجیح زمانی⁴⁴ یا ارزش زمانی در علم اقتصاد امروز مبدائی مهم است و به همین منظور ارزش زمانی پول⁴⁵ از دغدغه‌های جدی اقتصاددانان است.⁴⁶

ملاحظه جدوی در مصارف زکات (عاملین علیها)

توجه به فرض ثابت بودن سایر شرایط در قرآن کریم

خداوند کریم در قرآن در آیه «... يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفِضَ لُبُّهَا عَلَى بَعْضِ فِي الْأَكْلِ...»⁴⁷ ، در این آیه شریفه با ثابت گرفتن آب، تأثیر عوامل دیگر را بر حسب تغییر در نوع محصولات و میوه‌ها نشان داده است. امروزه در علم اقتصاد در تحلیل هر متغیری لازم

³⁹ کتاب الاعجاز الاقتصادي للقرآن الكريم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م ، ص 55-60

⁴⁰ کتاب الاعجاز الاقتصادي للقرآن الكريم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م ص 61-65

⁴¹ .انسان، 27.

⁴² .قیامت، 20 و 21.

⁴³ .اعلی، 17.

⁴ .Ti ne Preference

⁴⁵ .Ti ne Value Money

⁴⁶ کتاب الاعجاز الاقتصادي للقرآن الكريم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م ، ص 71-75

⁴⁷ .رعد، 4.

است روشن شود تا چه عوامل و عناصری در این متغیر مؤثرند و نسبت و میزان تأثری هر عاملی هم بررسی شود و در تعیین شناخت میزان تأثیر هر عامل باید سایر عوامل را ثابت فرض کرد و با این فرض به تبیین میزان تأثیر خالص هر اثر پرداخت.⁴⁸

اشاره به مزیت‌های نسبی

قرآن کریم هم به مزیت‌های نسبی بین سرزمین‌ها و هم مزیت‌های نسبی بین انسان‌ها اشاره می‌نماید. خداوند هر سرزمین و منطقه‌ای را حاوی محصولات و قابلیت‌های خاصی معرفی می‌کند «... وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا...»⁴⁹ و انسان‌ها را نیز در بهره‌مندی از معیشت‌ها و ارزاق متنوع معرفی می‌نماید «... نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا...»⁵⁰ خداوند دامنه این تنوع را به مردان و زنان هم کشانده و آنها را هم با یکدیگر متفاوت می‌داند «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ...»⁵¹ و هر کدام را دارای نصیب و قسمت خاص خود می‌داند و از حسادت و ورزیدن و زیاده‌خواهی نسبت به یکدیگر آنها را پرهیز می‌دهد. «وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَا وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ»⁵² خداوند در این آیات و آیات دیگر، به وجود تفاوت بین انسان‌ها اقدام به جنسیت‌ها و سرزمین اشاره کرده و همین امر را موجب برقراری ارتباط و تعامل می‌داند و از مردم به ویژه مسلمانان می‌خواهد که از این اختلاف‌ها برای پیشرفت هر چه بیشتر خود بهره گیرند. گو اینکه هر انسانی به طریقت و شیوه و مذاق خود عمل کرده و شاکله هر انسانی برای نوع خاصی از عمل در رفتار مناسب‌تر است. «قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ...»⁵³

اصل توزیع ریسک‌ها و نچیدن همه تخم مرغ‌ها در سبد واحد

خداوند در داستان حضرت یوسف(ع) به توصیه حضرت یعقوب به فرزندان خود اشاره می‌کند که همگی از یک در وارد نشوند. «وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَاذْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُتَفَرِّقَةٍ...»⁵⁴

⁴⁸ کتاب الاعجاز الاقتصادي للقرآن الكريم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م ص 79-81

⁴⁹ . فصلت، 10.

⁵⁰ . زخرف، 32.

⁵¹ . نساء، 34.

⁵² . نساء، 32.

⁵³ . اسراء، 84- کتاب الاعجاز الاقتصادي للقرآن الكريم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م ص 85-91

⁵⁴ . یوسف، 67-68- کتاب الاعجاز الاقتصادي للقرآن الكريم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م ، ص 92-93

اصل توزیع مجدد سرمایه و درآمد

خداوند از سویی تفاوت بین غنی و فقیر را طبیعی ذاتی دانسته و آن را از سنت‌های الهی می‌داند. «وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ»⁵⁵، «انظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ»⁵⁶ اما تفاوت فاحش بین غنی و فقیر را در نطان طغیان و سرکشی دانسته و از آن انسان‌ها را بر حذر می‌دارد. «كُلُّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُفٍ»⁵⁷، «وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ»⁵⁸ لذا به توزیع مجدد ثروت به عنوان یکی از ابزارهای مانع از چرخش سرمایه بین اغنیاء می‌پردازد تا از این طریق ثروت در همه سطوح اقتصادی به چرخش در آمده و همه گروه‌های اقتصادی نقش خود را در اقتصاد ایفا نمایند و از ظلم و سرکشی و طغیان ناشی از ثروت‌های بی حد از سوی ثروتمندان جلوگیری نماید.⁵⁹

ارتباط دنیای مادی با رفتار و کردار انسان‌ها

سید قطب «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ»⁶⁰ آیه فوق نشان می‌دهد که احوال زندگی و شرایط آن با اعمال انسان‌ها ارتباط دارد و فساد در عقیده و عمل به فساد در زمین منجر می‌شود. (فی ضلال القرآن، 2773/21). فساد در زندگی انسان‌ها به فساد اداری و اخلاقی منجر شده و آنها نیز در پی خود انواع آلودگی‌ها و مشکلات را در آب و هوا و غذا و فضا ایجاد می‌کنند.⁶¹

لزوم تخلُّق به اسماء الهی از جمله صفت حاسب

خداوند در قرآن به حسابگری خود نسبت به همه آنچه در عالم می‌گذرد اشاره دارد و صفتهایی هم چون دقت در شب و محاسبه «... وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ»⁶² (و نیز سبأ) و سرعت در محاسبه «... وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ»⁶³، «... وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ»⁶⁴ صدق در محاسبه «هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ»⁶⁵ انعطاف در حسابگری متناسب با مخاطب «... فَحَاسِبْنَاَهَا حِسَابًا شَدِيدًا ...»⁶⁶، «فَسَوْفَ يُحَاسِبُ حِسَابًا يَسِيرًا»⁶⁷، را ذکر می‌نماید.

⁵⁵. نحل، 71.

⁵⁶. اسراء، 21.

⁵⁷. علق، 6 و 7.

⁵⁸. شوری، 27.

⁵⁹ کتاب الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م، ص 94-102

⁶⁰. روم، 41.

⁶¹ کتاب الاعجاز الاقتصادي للقرآن الکریم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م، ص 104-108

⁶². انعام، 59.

⁶³. انعام، 62.

⁶⁴. بقره، 202.

⁶⁵. جائیه، 29.

⁶⁶. طلاق، 8.

⁶⁷. انشقاق، 8.

بدیهی است که خداوند نیز می‌پسندد که اینگونه با دیگران محاسبه کرده و به صفت‌های الهی متخلق شوند.⁶⁸ همان‌گونه که از تفصیل نسبی مطالب پیداست نویسنده کتاب از پیام‌های اقتصادی قرآن و حکمت‌های نهفته در آیات اقتصادی قرآن تعبیر به اعجاز اقتصادی نموده و به تعریف خود نسبت به اعجاز اقتصادی التزام کامل ندارد علاوه بر اینکه به ارائه نظام مند پیام‌های اقتصادی به گونه‌ای که بشر از آوردن آن ناتوان باشد نیز پایبند نبوده است، و تلاشی در پیدا کردن نظام موجود بین پیام‌ها و حکمت‌های اقتصادی ننموده است. نکته دیگر اینکه در هیچ موردی صحبت از رکن تحدی که از ارکان معجزه به شمار می‌رود، در کتاب به میان نمی‌آید. به نظر می‌رسد اگر مواردی از این دست بخواهد اعجاز دانسته شود بسیاری از پیام‌ها و حکمت‌ها می‌تواند از مصادیق اعجاز شمرده شده و استقصای فوق جامع و مانع است.

الاعجاز الاقتصادية في القرآن الكريم «دراسة تاصيلية تطبيقية»

(اثر «دکتر اسامه السید عبدالسمیع»، استاد دانشکده شریعت و قانون دانشگاه الازهر مصر، دارالفکر الجامعی، 2009- اسکندریه) کتاب در یک مقدمه، دو بخش و یک نتیجه‌گیری در 430 صفحه وزیری به زبان عربی به چاپ رسیده است. مقدمه کتاب به مفهوم اعجاز قرآنی و انواع آن می‌پردازد. در بخش اول کتاب در 13 فصل ابعاد مبنا شناختی و روش شناختی اعجاز اقتصادی قرآن محل بحث قرار گرفته است و در بخش دوم به بررسی 2 تجربه از اعجاز اقتصادی در قرآن کریم یعنی بحران مالی زمان حضرت یوسف و نقش اقتصادی حضرت شعیب اهتمام شده است. و در بخش پایانی به نگاه دانشمندان غربی نسبت به قرآن، پیامبر اکرم و اقتصاد اسلامی اشارت رفته است.

بخش اول کتاب که به ابعاد اعجاز اقتصادی قرآن کریم می‌پردازد حاوی فصول ذیل است:

- زکات و سایر ابزارهای انفاق و تأثیر آن بر تعادل افراد جامعه.
- ابزارهای انفاق داوطلبانه و تأثیر آن بر تعادل روابط افراد جامعه.
- تحریم معاملات ربوی و دلالت آن بر اعجاز اقتصادی قرآن کریم.
- اعتدال در مصرف و پس انداز.
- امنیت غذایی در اسلام.
- تعادل بین روابط خریدار و فروشنده.
- تمایل به طیبات و پاکی‌ها و اجتناب و پرهیز از ناپاکی‌ها و خبائث.
- دست نیازیدن بر اموال دیگران با مراتب مختلف سرقت.
- وفای به عقد و عهد.
- اصل نوشتن و شهادت گرفتن در دادن و گرفتن و مستند کردن اموال.
- تفاوت در رزق.
- گرایش به مال و اثر آن در توسعه اقتصادی.
- دعا‌های اقتصادی.

نویسنده در مقدمه کتاب با تعریف اعجاز و انواع اعجاز قرآن از قبیل اعجاز لفظی، اعجاز بلوغی و بیانی، اعجاز عددی و رقمی، اعجاز تشریحی، اعجاز علمی، اعجاز طبی، اعجاز کشاورزی، اعجاز هندسی، اعجاز غیبی، اعجاز تاریخی، یکی از انواع اعجاز قرآن را اعجاز اقتصادی قرآن معرفی می‌نماید. وی در تعریف اعجاز اقتصادی قرآن می‌گوید:

⁶⁸ کتاب الاعجاز الاقتصادية للقرآن الكريم دتر رفیق یونس المصری، دارالقلم، دمشق، سوریه، 1426 هـ 2005 م، ص 109، 112

- «ارائه روش جامع اقتصادی که هم زمان مصالح فرد و جامعه را به شکل متوازن در دنیا و آخرت تأمین نماید به نحوی که بشر در طول تاریخ و در همه زمان ها از آوردن شبیه آن عاجز باشد.»
- در فصل اول که به بحث زکات اختصاص یافته است موارد زیر به عنوان اعجاز اقتصادی قرآن ذکر شده است:
- کیفیت تعریف زکات به عنوان خارج کردن بخشی از مال که انسان در آن جانشین خدا است به فقرا و محتاجینی در شرایط مخصوص.
 - بهره گیری از زکات برای تحقق عدالت و توازن بین افراد جامعه و نابودی فقر و زمینه سازی برای تحقق این اهداف در خلال ضوابط و مقررات.
 - حکمت ها و اعجاز نهفته در استخلاف انسان در اموال.
 - اعجاز اقتصادی نهفته در مطلق گذاشتن موارد زکات و نصاب آن.
 - اعجاز در مشخص شدن حدود زکات با حصول اطمینان از برقراری عدالت بین افراد جامعه.
 - اعجاز در تأثیر زکات بر سرمایه گذاری و اجتناب از حبس و نگه داری اموال.
 - حکمت های نهفته در قرین کردن اعطای زکات با نهی از اسراف.
 - حکمت ها و اعجاز نهفته در تعبیر زکات به صدقه.
 - حکمت ها و اعجاز نهفته در تعبیر زکات و سایر پرداخت های داوطلبانه به قرض.
 - حکمت ها و اعجاز نهفته در رابطه بین زکات و ربا .
- فصل دوم به اعجازهای مرتبط با سایر انواع انفاق می پردازد. اهم اعجازهای شمرده شده در این فصل عبارتند از:
- اعجاز در بهره گیری از سایر انواع انفاق های داوطلبانه در تحقق عدالت.
 - اعجاز در جمع بین زکات و پرداخت داوطلبانه در آیه واحد.
 - فصل سوم به تحریم ربا و وجود اعجاز مرتبط با آن اختصاص یافته است.
 - اعجاز نهفته در تحریم ربا در قرآن.
 - اعجاز در تدریجی بودن تحریم ربا در قرآن.
 - اعجاز در قرآن تحریم ربا با حلیت بیع در آیه واحد.
 - اعجاز اقتصادی در قرآن رشد و نمو صدقه در کنار نابودی ربا.
 - اعجاز اقتصادی در مفهوم اصل سرمایه فارغ از زیادت برای فرار از ربا.
 - فصل چهارم به ابعاد اعجاز اعتدال در مصرف و سرمایه گذاری می پردازد. اهم محورهای اعجاز این فصل بدین قرار است:
 - اعجاز موجود در مستندات اعتدال در مصرف در قرآن.
 - اعجاز موجود در موضوع اسراف و مصرف گرایی.
- فصل پنجم به موضوع امنیت غذایی به عنوان یکی از ابعاد اعجاز اقتصادی می پردازد. در این فصل به اهمیت و جایگاه اقتصاد و امنیت غذایی و ارتباط اعجاز آمیز دنیا و آخرت و اقتصاد و معنویت در قرآن می پردازد و امنیت اقتصادی را مقدمه امنیت پزشکی، غذایی و فیزیکی معرفی می کند.

فصل ششم به توازن بین خریدار و فروشنده و اعجاز موجود در آن اشارت دارد. نویسنده اعجاز موجود در این محور را در عناوین ذیل جستجو می کند: عدم اکل مال به باطل بین فروشنده و خریدار و در نگاهی عام تر اعتدال انسان میان تمتعات دنیوی و آخرت طلبی، عدم استعمار مشتری توسط خریدار و کم فروشی مشتری به خریدار.

فصل هفتم به اعجاز مرتبط با گرایش به پاکی ها و دوری از ناپاکی ها اشاره می کند، وجود اعجاز مورد اشاره در این فصل بدین قرارند: مطلق گذاشتن طبیعت بدون محدود کردن در نوع و زمان بهره گیری آن، محدود نشدن به عدهای خاص، مقید کردن خبائث،؟؟ پیدا کردن حکم پاکی و ناپاکی به وسایل و ابزارهای منتهی به آن دو.

فصل هشتم به بیان ابعاد اعجاز موجود در ظلم نکردن و عدم تعدی به اموال سایرین در اشکال مختلف می پردازد. ابعاد اعجاز موجود در این محور عبارتند از: تحریم انواع سرقت، معتبر دانستن مالکیت خصوصی و فردی و احترام به آن و لحاظ مجازات برای تعدی کنندگان به آنها.

عنوان فصل نهم وفای به عهد و عقد و وعده به عنوان یکی از وجوه اعجاز اقتصادی قرآن کریم است. محورهای اعجاز اقتصادی در این خصوص عبارتند از:

- عبادت دانستن وفای به عهد و عقد و وعده و ارتباط آن با ثواب و عقاب.
 - مطلق بودن عقد و عهد و وعده در قرآن و در برگرفتن همه انواع آن.
 - تعلق وفای به عهد به همه انواع عقود و با همه قیمت ها و تعهدات.
 - در برگرفتن عقد شفاهی و کتبی با توجه به اطلاق آیه .
 - لزوم وفای به عهد و عقد حتی برای غیر مسلمانان.
 - اعجاز در اطلاق لفظ صدق بر وعده و اهمیت صداقت در ابعاد اقتصادی و اخروی زندگی.
 - اشاره به اینکه امر غیر مشروع واجب الوفاء نیست و اهمیت مقید بودن عقدها به امور شرعی.
- فصل دهم کتاب به موضوع ضرورت کتابت و شهادت گرفتن در داد و ستد اموال و ابعاد اعجاز اقتصادی آن تعلق دارد. ابعاد اعجازی مورد اشاره به قرار زیر می باشد:

- امر به کتابت به برطرف شدن شک و حفظ ثبات و آرامش کمک می کند.
 - اشعار آیه به نگاشتن تفصیل داد و ستد که آن به ویژه در رفع مشکلات مؤثر است.
 - اعجاز موجود در تسهیل کتابت در سفر و تحویل دادن رهن.
 - اشاره به اختیاری بودن کتابت در موارد اعتماد متقابل.
 - ضرورت شاهد گرفتن در هنگام دادن مال یتیم و ابعاد اعجازی آن.
 - اعجاز موجود در شهادت گرفتن بر وصیت در وقت احتضار محتضر.
- فصل یازدهم به تفاوت انسانها در روزی و وجود اعجاز آن می پردازد.

نویسنده در این موضوع در چهار محور تفاوت رزق بین بندگان، مضمون و مطمئن بودن رزق، جهل انسان به مقدار دقیق مال در آینده و عدم علم انسان به زمان و مکان مردن خود بحث خود را ارائه نموده و مواردی را از اعجاز اقتصادی قرآن برمی شمرد که اهم آن عبارتند از:

- تفاوت مایه تکامل و تواصل.
- تفاوت در رزق موجب تفاوت در انواع شغل ها و حرف.
- اشاره به اینکه تفاوت نباید موجب ظلم و تعدی گردد.

- تضمین داشتن رزق همه موجود است.
 - ضرورت تلاش و کار برای رزق بعد از عبادت و طلب.
 - تقسیم و معین بودن رزق بین خلایق.
 - تأثیر نا اطمینانی نسبت به آینده در کار و تلاش و پرهیز از بیکاری.
 - جلوگیری از اسراف و مصرف گرایی.
- فصل دوازدهم به حسب مال و اثر آن بر توسعه اقتصادی می پردازد. در این فصل که دو صفحه نیز بیشتر نیست به اهمیت مال و ثروت در اقتصاد و تأثیر آن بر رشد و توسعه توجه می دهد.
- فصل سیزدهم به معجزه بودن برخی دعاهای اقتصادی اشاره دارد. برخی از این موارد عبارتند از:
- طلب رزق و روزی توسط حضرت ابراهیم برای فرزندان و اهل خود و نیز اهل مکه در حالی که در آن زمان آن سرزمین خشک و بدون زراعت و ثروت بود که نوعی پیش گویی به همراه دارد.
 - درخواست حضرت یوسف از ملک مصر مبنی بر گماشتن وی بر امور مالی مصر.
 - درخواست و دعای حضرت سلیمان از پروردگار برای اعطای ملک بی سابقه و بی نظیر به وی.
 - وجود اعجاز در این دعاها عبارتند از:
 - عمومی بودن رزق بر همه انسانها اعم از مؤمن و عاصی.
 - مطلوب بودن معیشت نیکو برای همه انسانها از منظر الهی.
 - امکان رسیدن مؤمن به مناصب بالای اجتماعی و اقتصادی.
 - امکان طغیان کافر در جایگاه های استغناء.
 - منحصر نشدن زندگی بر زندگی مادی.
 - ضرورت قوت یافتن مسلمانان در همه امور مادی و معنوی.
- بخش دوم به ابعاد تطبیقی اعجاز اقتصادی در قرآن کریم پرداخته است و در دو فصل به اعجاز اقتصادی زمان حضرت شعیب که در قرآن به تفصیل بیشتری نسبت به سایر جریان های اقتصادی آورده شده است اشاره می کند.
- در فصل اول این بخش پس از ذکر مقدماتی پیرامون زندگی حضرت یوسف و داستان سوره یوسف و رؤیای حضرتش به ابعاد اعجاز اقتصادی این داستان اشاره می نماید. ابعاد اقتصادی شمرده شده عبارتند از:
- جدیت در عمل و استمرار در کار و تلاش.
 - پس انداز کردن غذا در سالهای رونق و فراوانی.
 - اشاره به نوع غذای پس انداز شده و کیفیت پس انداز کردن آن..
 - هدایت و راهنمایی اهل مصر به کم کردن مصرف به تعداد نیاز و ضرورت و نگهداری و پس انداز باقی مانده محصولات .
 - نزدیک نشدن به غذای پس انداز شده در سال های فراوانی و رونق.
 - مصرف مرحله ای غذای پس انداز شده در سال های سختی و خشک سالی.
 - هدایت اهل مصر به ذخیره کردن بخشی از حبوبات به عنوان بذر در سالهای خشکی جهت کشت زرع در سال های بعد از خشک سالی.
 - بیان بعد تکلیف و مسؤولیت برای متقاضیان مناصب اجتماعی و حکومتی.

فصل دوم این بخش به ابعاد اقتصادی داستان حضرت شعیب را برمی شمرد. در این فصل نیز ابتدا نویسنده خلاصه ای از زندگی حضرت شعیب را ارائه می نماید و جایگاه اقتصاد در رسالت و مأموریت حضرت شعیب را تبیین می کند. وجود اعجاز مندرج در این داستان عبارتند از:

- نهبی از فساد اقتصادی متمثل در کم فروشی و ظلم به حقوق مردم .
- آمیخته کردن اقتصاد با عبادت خداوند.
- مطلق آوردن کم فروشی و در بر گرفتن انواع کم فروشی..
- ایجاد خلل و کاستی در معاملات بین متعاقبین با کم فروشی.
- تأثیر کم فروشی بر بحران های اقتصادی ناشی از اکل مال به باطل و احتکار.
- شکست و سقوط اقتصاد ملی هر دولتی که اموال را به باطل و تقلب استفاده کند.
- کم شدن اعتماد اجتماعی بین مردم.
- تأثیر کم فروشی در ابعاد کیفی اقتصاد ملی.
- تعبیر از کم فروشی و معاملات غیر شرعی به افساد اقتصادی.

بخش پایانی کتاب منابع مأخذ کتاب را بر می شمرد که عنوان 151 کتاب در 21 موضوع آورده شده است در این میان نویسنده از 10 کتاب اقتصادی یاد می کند که عمده آنها هم کتاب های اقتصاد اسلامی هستند و از کتاب های متعارف در علم اقتصاد جز 2 یا 3 کتاب نمی توان اثری در این کتاب یافت. عمده کتاب های استفاده شده کتاب های اسلامی از قبیل کتب لغت، تفسیر، علوم قرآن، حدیث، فقه، اعجاز و ... می باشد.

همان گونه که از تفصیل نسبی مطالب پیداست نویسنده پیام های اقتصادی قرآن و حکمت های نهفته در آیات اقتصادی قرآن تعبیر به اعجاز اقتصادی نموده و بر ارائه نظام مند پیام های اقتصادی به گونه ای که بشر از آوردن آن ناتوان باشد نیز پایبند نبوده است، و تلاشی در پیدا کردن نظام موجود بین پیامها و حکمت های اقتصادی ننموده است و مضاف بر اینکه هیچ صحبتی از رکن تحدی که از ارکان معجزه به شمار می رود، در کتاب به میان نمی آید. کتاب اگرچه حاوی نکات مفیدی پیرامون آیات اقتصادی قرآن می باشد اما به عنوان کتاب پیرامون اعجاز اقتصادی، تناسب چندانی ندارد. مضاف بر اینکه ارتباط بخش عمده ای از محتوای کتاب با ادبیات اقتصادی روشن نبوده و برای آشنا با ادبیات علمی متعارف و در رشته اقتصاد، این کتاب سخنان یا توصیه های روشن و عالمانه ای به همراه نمی آورد.

المنظومة المعرفية لآيات الربا في القرآن الكريم «نموذج للاعجاز القرآني في المجال الاقتصادي»

(دکتر رفعت السید العوضی، المعهد العالمی للفکر الاسلامی، قاهره 1997)

کتاب در 152 صفحه تنظیم شده و هجدهمین کتاب از سلسله مطالعات اقتصاد اسلامی است که از سوی معهد العالمی للفکر الاسلامی منتشر شده است. فرضیه اصلی کتاب آن است که ربا در قرآن متضمن تربیت های عقیدتی، اجتماعی و اقتصادی است و تلاش می کند این فرضیه را در تمامی موارد استعمال ربا در قرآن اثبات نماید. نویسنده کتاب را در یک مقدمه، 3 فصل اصلی و یک فصل به عنوان خاتمه ارائه می کند. تمرکز نویسنده بر آیات ربا در 3 سوره روم، آل عمران و بقره بوده و آیه موجود در سوره نساء را در ضمن مباحث دیگر مطرح می نماید.

در مقدمه به وجود اعجاز قرآن پرداخته و از جمله وجوه را برخوردار از قرآن از شبکه و نظام معرفتی مفاهیم معرفی می کند و به شیوه و ضرورت بحث می پردازد در فصل اول کتاب که به آیات ربا در سوره روم اختصاص یافته است، آیات ربا را در 3 چارچوب معرفتی ترسیم می نماید.

لایه اول چارچوب متضمن تربیت اقتصادی عقیدتی ایجابی ، لایه دوم تربیت اقتصادی عقیدتی سلبی و لایه سوم تربیت اعتقادی محض می باشد. وی در لایه اول، به رزاقیت خداوند و ضرورت تضامن اجتماعی از طریق انفاق اشاره کرده و در لایه دوم به هشدار نسبت به فساد در زمین و عقوبت های آن از سوی خداوند متعال و نیز گوناگونی روزی و رزاقیت خداوند توجه می دهد. در لایه سوم که صرفاً به تربیت اعتقادی اهتمام دارد، به پا داشتن دین حنیف و جهت گیری به سمت آن را از آیات قرآن بهره می گیرد. نویسنده در فصل دوم کتاب که به آیات ربا در سوره آل عمران معطوف است همانند دو فصل دیگر ابتدا به سیاق داخلی آیات ربا و سپس به سیاق خارجی آن یعنی مجموعه ای از آیات مرتبط قبل و بعد از آیات ربا در چند لایه می پردازد. وی فضای کلی آیات ربا را در این سوره در فضای عقیدتی سیاسی یعنی فضای اعتقادی نظامی ترسیم نموده و فضای کلی جنگ را حاکم بر این آیات می داند. در لایه نخست دستاوردهای اصلی ربا تحت عناوین طاعت، فلاح، تقوی، رحمت الهی، رسیدن به مصالح اجتماعی، عبرت گرفتن تاریخی، احسان و هدایت و موعظه شمرده می شود در لایه بعدی ریشه ها و عوامل تأثیرگذار اعتقادی بر ربا شمرده می شود. وی عناصر اصلی نظام معرفتی سوره آل عمران را در موضوع الزامات کلان تشریح ربا، رسیدن به فلاح و رستگاری، رحمت و همکاری و تضامن اجتماعی معرفی می نماید.

فصل سوم کتاب به آیات ربا در سوره بقره مرتبط است. وی در این سوره ربا را با سه لایه معرفتی مرتبط و منسجم می داند. لایه اول و نزدیک را متضمن قانون گذاری اقتصادی، لایه دوم را متضمن تربیت و مفاهیم عمومی اقتصاد و لایه سوم را متضمن تربیت کلان اعتقادی تلقی می کند. نویسنده تلاش می کند ارتباط هر کدام از این لایه ها را با همدیگر و با آیات ربا روشن نماید. بخش پایانی کتاب به ابعاد جدید و نوآوری های نظام معرفتی آیات ربا در قرآن پرداخته و ابعاد اعتقادی، اقتصادی و نظامی آیات ربا را تشریح کرده و ترتیب چینش و تنظیم این عناصر را مورد بحث و بررسی قرار می دهد.

این کتاب نمونه خوبی است از اینکه آیات اقتصادی قرآن را نمی توان به تنهایی و فارغ از سیاق آیات نزدیک و دور آنها و نیز فارغ از مضمون و غرض کلی سوره تصویر نمود و بلکه این شیوه، ما را از بسیاری از مفاهیم اقتصادی قرآن دور می سازد. نویسنده کتاب آقای رفعت السید العوضی متولد کشور مصر است که تحصیلات دوره ارشد و دکتری خود را در رشته اقتصاد دانشگاه الازهر به اتمام رسانیده و سپس به عنوان استاد اقتصاد اسلامی در دانشگاه الازهر، دانشگاه ام القری عربستان و دانشگاه قطر و نیز دانشگاه اسلامی اسلام آباد پاکستان مشغول تدریس می شود. وی در چندین طرح تحقیقاتی با المعهد العالمی للفکر الاسلامی همکاری داشته و در بسیاری از کنفرانس ها و همایش های علمی اقتصاد اسلامی شرکت داشته است، نویسنده صاحب چند تألیف در اقتصاد اسلامی و به طور مشخص چندین کتاب و مقاله در موضوعات اقتصاد قرآنی است.

شاید نویسنده را پر تألیف ترین نویسنده معاصر در زمینه اقتصاد قرآنی دانست که آثار آن در دسترس است. از نکات برجسته کتاب نشان دادن نحوه ارتباط نظام مند آیات قرآنی پیرامون موضوع رباست. نویسنده تلاش می نماید آیات قرآن را منسجم و دارای لایه ها و بطون معنایی معرفی کند. نویسنده ابعاد ارتباط سیاق داخلی آیات ربا را با آیات قبل و بعد آن که به انفاق و زکات است تبیین کرده و در لایه بعدی تربیت های اعتقادی اقتصادی پیرامون آیات ربا را مطرح می نماید. نویسنده در لایه سوم بستر سازی فرهنگی و اعتقادی آیات ربا را توصیف می کند. به نظر می رسد فارغ از محتوای مطرح شده در این کتاب ، الگوی تحلیل استفاده شده در کتاب می تواند مورد بهره برداری قرار گرفته و با همین مدل تحلیل های خوبی از انسجام آیات قرآن و به طور خاص انسجام آیات اقتصادی با آیات دیگر قرآن نشان داد.

لازم به ذکر است که نویسنده کتاب به شکلی ابتکاری فضای کلی آیات ربا را در سوره های مختلف ترسیم نموده و مطابق با آن تحلیل عمیق تری از ربا انجام می دهد. وی فضای سوره روم را فضای شبهات فکری و اعتقادی و چالش های معرفتی نسبت به ربا

می داند. خداوند در سوره آل عمران در فضای آمیخته با حالت جنگ و بحران و با انگیزه دفاع از جامعه به موضوع ربا می پردازد و آنرا خطری برای جامعه اسلامی به شمار می آورد. نگارنده معتقد است که فضای سوره بقره فضای ثبات اعتقادی و امنیت اجتماعی است که در آن نوبت به تشریح تفصیلی رسیده و جزئیات احکام برای سازمان دهی فعالیت های اجتماعی تبیین می شود. این کتاب را به یک معنا می توان حاوی نظریه پردازی پیرامون اقتصاد قرآنی دانسته و برای علاقه مندان مطالعات قرآنی کاملاً قابل استفاده می نماید.

نگارنده علاوه بر این کتاب، از این گوی در موضوعات دیگر قرآنی هم چون ارث نیز بهره برده و الگوی خود را مؤثر نشان داده است.